

ERMENİSTAN'IN İRAN POLİTİKASI

Hatem CABBARLI.*

ÖZET

Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra hayata geçirdiği yayılcı politikası nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşamış, bu sıkıntılardan kurtulmak için başta Rusya olmak üzere İran ile ilişkilerine önem vermiştir. Çalışmada 1990'lı yıllardan günümüze kadar Ermenistan'ın İran politikası araştırılmış, siyasi, askeri, güvenlik ve ekonomik alanda ilişkileri değerlendirilmiştir. İki ülke arasındaki askeri ve güvenlik alanındaki işbirliği Rusya faktörü nedeniyle fazla gelişme de, siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerde ciddi ilerleme kaydedilmiştir. İran Ermenistan için bölgede Rusya'dan sonra ciddi öneme ve işbirliği potansiyeline sahip ikinci büyük devlettir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, İran, ekonomi, enerji, güvenlik, Dağlık Karabağ

ABSTRACT

After proclaiming its independence, Armenia faced serious problems as a result of its expansionist policy and began to prioritize its relations with Russia, as well as Iran. This study researches Armenia's policy towards Iran from 1990's until nowadays, evaluates the relations in political, military, security and economic spheres. While the military and security cooperation between the two countries have not developed too much because of the factor of Russia, huge progress has been made in the sphere of political, economic and trade relations. After Russia, Iran is the second big country in the region that possesses great importance and cooperation potential for Armenia.

Keywords: Armenia, Iran economy, energy, security, Nagorny Kharabakh

---

* Dr., Azerbaycan Avrasya Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı,
e-mail: cabbarlih@yahoo.com

Giriş

Ermenistan 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan ettikten sonra bölge devletleri ile ilişkilerini geliştirmektense yayılcı politika izlemiş ve bu nedenle de günümüze kadar ciddi ekonomik, sosyal, siyasi sorunlar yaşamıştır. Bu sorunların giderilmesi amacıyla İran ile ilişkilerine önem verse de, halen dar boğazdan çıkmamıştır ve çıkma ihtimali zayıftır. Makalede son 20 yılda Ermenistan-İran arasında siyasi, ekonomik, askeri ve güvenlik alanında işbirliği değerlendirilmiş, Dağlık Karabağ sorununun halledilmesinde İran’ın arabuluculuğu üzerinde durulmuştur. Siyasi ilişkiler değerlendirilirken iki ülke arasında imzalanmış antlaşmalara değinilmiş, karşılıklı ziyaretlerin ilişkilere nasıl etki yaptığı araştırılmış, ekonomik ilişkilerde genelde ticari ve doğalgaz alışverişinin ana konu olmasının nedenlerine değinilmiştir. Askeri ve güvenlik işbirliğinin genel çerçevesi çizilerken Yunanistan’ın da bu işbirliğine katılma süreci ele alınmış, bölgede yeni bir güç merkezinin oluşturulma çabalarına açıklık getirilmiştir.

Siyasi İlişkiler

Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra İran ile yakınlaşarak jeopolitik konumundan kaynaklanan sıkıntısını gidermeye çalışmış, bu ülke ile Gürcistan ve Azerbaycan’dan daha yakın ilişkiler kurmuş ve geliştirmiştir.¹ Kuzey ve batı ulaştırma hatlarını kullanamadığından dolayı Ermenistan İran topraklarından dünyaya açılmaya çalışmıştır.² Ermenistan sadece ulaştırma alanında değil, dış politikada da İran’ın desteğinden başarılı bir şekilde yararlanmıştır. Ermenistan-İran ilişkileri sadece iki ülkenin komşu olması jeopolitik gerçeği ile değil,³ aynı zamanda Ermenistan’ın yayılcı politika izlemesi, gerek İran’ın, gerekse Ermenistan’ın birbirlerini hem politik hem de ekonomik açıdan dış dünyaya açılan bir kapı olarak görmesi, iki ülke arasında üzerlerinde yoğun olarak çalışılan ve bir bölümü hayata geçirilen stratejik değerdeki projelerin gerçekleştirilmesi, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ probleminde İran’ın tutumu, Türkiye’nin bölgeye yönelik ilgisi,⁴ özellikle Azerbaycan ile kurmaya çalıştığı ilişkiler ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra İran’da yaşayan sayıları 30-35 milyon tahmin edilen Azerbaycan Türklerinin hareketlenmesi temelinde şekillenmiştir. İkili ilişkilerde yukarıda ifade edilen faktörlerin daha uzun zaman geçerli olacağı muhtemeldir.⁵

¹ Maud Mandel, “Old Neighbors, New Perspectives: Armenia and Iran in Modern Times” The Journal of the International Institute, Vol. 4, No. 2: Winter 1997.

² Eduard Kazaryan, “K Voprosi ob Armyano-İranskikh Otnoşeniyakh”, Orientiri Vneşney Politiki Armenii, der. Gayane Novikova, Erivan, Antares Yayınları, 2002, s. 62.

³ Peimani Hooman, Regional Security and the Future of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia, London: Praeger, 1998. pp. 24-25.

⁴ Fuller E. Graham, Turkey Faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union. Santa Monica, CA: Rand, 1992. p. 45.

⁵ İslam Nazarov, “Azerbaydžano-İranskije Vzaimootnoşeniya Segodnya i Perspektivi na Blijajşie Godi”, Central Asia and Caucasus, No: 5, 2000, Bakın: http://www.ca-c.org/online/2002/journal_rus/cac-05/10.nazrus.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Kasım 2002.

İran, SSCB'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlığını Rusya'nın onayını aldıktan sonra tanımış ve bölgede yaşanan silahlı çatışmalardan rahatsız olduğunu bildirmiştir. Bazı araştırmacılar ise İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Rafsancani'nin "*Sovyetler Birliği'nin dağılması bizi mutlu etmedi*"⁶ ifadesine dayanarak, Sovyet Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilan etmesinden sonra özellikle dış politika ve güvenlik konusunda ciddi sorunlarla karşılaşacağı endişesiyle Sovyetler'in dağılmasından İran'ın memnun olmadığını bildirmiştir. Bu bakımdan Ermenistan ilk başlarda İran'dan beklediği ilgi ve girişimi görmemiştir. İki ülke arasında siyasi ilişkiler Dışişleri Bakanlarının Tahran'da 2 Şubat 1992'de imzaladığı antlaşmadan sonra başlamıştır. Antlaşma şartlarına göre, karşılıklı olarak büyükelçilikler açılmalı ve İran Ermenistan'a doğalgaz vermeliydi. Bu görüşmede İran Ermenistan'da petrol rafine fabrikası inşa etmeyi teklif etmiş ve Ermenistan'ın İran üzerinden transit geçiş şartları karara bağlanmıştı.⁷

İran'ın, 1992 yılında Dağlık Karabağ sorununun çözümü için girişimlerde bulunması⁸ dönemin Devlet Başkanı Petrosyan tarafından memnunlukla karşılanmıştı. Azerbaycan ve Ermenistan'ın daveti üzerine bölgeye gelen İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayeti bu konuda her iki devletin yetkili makamları ile görüşmüştü. Ziyaret sırasında Vilayeti sorunun barış görüşmeleri çerçevesinde çözülmesi gerektiğini bildirerek, arabuluculuk girişimlerine devam edeceklerini bildirmişti.⁹ Mart 1992'de İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Mahmut Vaezi Erivan'ı ziyaret etmiş ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü için teklifler paketini Petrosyan'a sunmuştu. İran'ın arabuluculuk girişimleri Azerbaycan ve Ermenistan tarafından memnunlukla karşılanırsa da, daha sonra İran'ın Karabağ'ın görüşmelere taraf olarak katılması şartını Azerbaycan'a kabul ettirmeye çalışması üzerine sonuçsuz kalmıştır. İran'ın aktif bir şekilde Dağlık Karabağ sorununun çözümüne katkıda bulunmaya çalışması Ermenistan tarafından olumlu karşılanmıştır.¹⁰ Nitekim Petrosyan Ermeni Ulusal Hareketi'nin 4. kurultayında komşu devletlerle ilişkilerini '*Ermenistan'ın komşularıyla, özellikle de İran ve Türkiye ile ilişkileri ülkenin dış politikasının köşe taşlarıdır*'¹¹ şeklinde tanımlamıştır. Petrosyan, özellikle İran ile ilişkileri değerlendirirken iki ülkenin ortak siyasi çıkarları olduğunu, taraflar arasındaki işbirliğinin daha da genişlediğini ve kısa zamanda sonuçlarının ortaya çıkacağını ifade etmişti.¹² Bu dönemde Azerbaycan da İran'ın Dağlık Karabağ

⁶ Nezavisimaya Gazeta, 11 Kasım 1992.

⁷ Ajdar Aşiroviç Kurtov, "Armyano-İranskie Otnoşeniya", Armeniya: Problemi Nezavisimogo Razvitiya, der. E. M. Kojokin, Moskova 1998, s. 401.

⁸ Ali Akpar Velayeti, "The Constructive Role of the IR Iran in Maintaining Regional Security", Amu Darya: The Iranian Journal of Central Asian Studies, 1996, Vol. 1, No. 2. pp. 183-191; "Roukhani: İran Gotov Sodeystvovat Uregulirovaniyu Karabakhskogo Konfliktu", REGNUM HA, 9 Şubat 2005.

⁹ İNFO-TASS (Moskova), 28 Şubat 1992.

¹⁰ "İran i Ego Poziciya po Nagornomu Karabakhu: Noviye Realii", REGNUM HA, 2 Şubat 2005.

¹¹ Kurtov, a.g.m., s. 406.

¹² İNFO-TASS, 23 Mart 1992.

konusunda arabuluculuk girişimlerini desteklemiş, soruna kalıcı bir çözüm istemiştir.¹³

Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanlarını Tahran'da biraraya getiren İran, sorunu halletmek istemiş, ancak Tahran görüşünden hemen sonra Ermenistan silahlı birlikleri askeri operasyonlara başlayarak Şuşa'yı işgal etmiş ve Ağdam cephesi boyu hücumu geçmiştir.¹⁴ Ermenistan'ın saldırıya geçmesi üzerine dönemin devlet başkanı yetkilerini üstlenen Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Yakub Memmedov İran Cumhurbaşkanı Haşimi Refsancani'yi arayarak Ermenistan'ın askeri operasyonları durdurmasını talep etmişti. Rafsancani, Petrosyan ile telefon bağlantısı kurmaya çalışsa da, Petrosyan teknik nedenleri bahane ederek onunla görüşmeyeceğini bildirmişti.¹⁵ 12 Mayıs'ta Bakü'den Erivan'a gelen Mahmut Vaezi, Petrosyan ile görüşmüş ve arabuluculuk girişimlerine devam edeceklerini bildirmişti. Ermenistan ordusunun Şuşa'yı işgal etmesinden sonra İran'ın arabuluculuk girişimlerine özellikle Azerbaycan'ın güveni sarsılrsa da, Mayıs sonuna kadar İran arabuluculuk girişimlerine devam etmiştir. Krizin ortaya çıkmasına Ermenistan'ın sebep olmasına rağmen, Ermeniler Nahçıvan-Ermenistan sınırında yaşanması muhtemel yeni bir krizin önlenmesi için İran Hükümeti'ne müracaat etmişti. Dağlık Karabağ'da askeri operasyonların devam ettiği Mayıs 1994 yılına kadar İran arabuluculuk girişimleri Ermenistan'ın Şuşa ve Kelbeceri işgal etmesinden sonra sonuçsuz kalmış ve durdurulmuştur.

İran Dışişleri Bakanlığı'nın girişimleri sonucunda 10 Nisan 1992'de Erivan'da Büyükelçilik açılmıştır. Açılış törenine katılan Devlet Başkanı Petrosyan, iki ülkenin bölge politikalarında örtüşen birtakım noktalar olduğunu ve prensip itibarıyla ciddi görüş ayrılıklarının olmadığını vurgulamıştı. Bu dönemde iki ülke arasında üst düzey devlet adamlarının karşılıklı ziyareti gerçekleşmişti. Ermenistan-İran ilişkileri 1990'lı yılların başlarından itibaren gelişmeye devam etmiştir. Petrosyan'ın 6 Mayıs 1992 tarihinde İran'ı ziyareti zamanı Aras Nehri üzerinde duba köprüsünün açılış töreni düzenlenmişti. Aralık 1992'de iki ülke arasında Posta Antlaşması'na göre, iki ülke arasında posta ulaşımı artık Rusya veya diğer aracı ülkeler üzerinden değil, doğrudan gerçekleşecekti.

Başlangıçta Ermenistan için İran ile ticari ve ekonomik ilişkiler büyük önem arz etmiş, ekonomik krizden kurtulmayı amaçlayan Ermenistan, bu ülke ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Kasım 1992'de Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'ın imzaladığı kararnameyle Erivan'da 'Ermenistan-İran İlişkilerini Geliştirme Komisyonu' oluşturulmuştur. Aynı yılda iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla Tahran'da, 'İran-Ermenistan Ticari Birliği' adlı ve daha sonra İran ve Ermeni işadamlarından oluşan bir konsey kurulmuştur.

---

¹³ İNFO-TASS, 6 Mayıs 1992.

¹⁴ Andranik Aşkharyan, Arçakhyan Goyapaykar (1985–1992 t), Lingva Yayınevi, Erivan, 2004, s. 210.

¹⁵ "V Khode Vsego Perioda Karabakhsкого Konflikta İran Zanimal Proarmyanskuuyu Poziciyi", Bakın: <http://www.zerkalo.az/new/view.php?category=3#21883> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 29 Mart 2007.

Birbiriyle koordineli çalışan bu iki kuruluş İran-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla pek çok proje hazırlamıştır.

Taraflar işbirliği çerçevesinde telefon diplomasisine önem vermiş ve sık sık görüşmüştür. Rafsancani 8 Eylül 1993'te Petrosyan ile yaptığı telefon görüşmesinde bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik dinamiklerini değerlendirmiş ve Karabağ sorununun çözülmesi için girişimlere devam edeceklerini açıklamıştır.¹⁶ İran Dışişleri Bakanının özel temsilcisi Behram Hasemi 9 Eylül'de resmi ziyaretle Erivan'a gitmiş ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Vahan Papazyan'a mektup sunmuştu.¹⁷ Mektupta bölgesel durum değerlendirilmiş¹⁸ ve Karabağ sorununun daha ciddi sonuçlar doğurmadan halledilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştı.¹⁹

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ dışındaki bölgeleri de işgal etmesi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin ayaklanması ve iç güvenliğin sağlanması bakımından tehlike oluşturmaktaydı. İki ülke arasındaki ilişkilerin yüksek düzeyde olmasına rağmen, 11 Şubat 1994'te İran'ın iki savaş uçağı Ermenistan hava sınırını ihlal ederek Mehri ili merkezinde bulunan demiryolu istasyonunu bombalamıştı. Bu olay Ermenistan tarafından resmi müzakereye çıkarılmadı ama Moskova-Tahran seferini yapan İran ordusuna ait C-130 askeri uçağın 17 Mart 1994'te Dağlık Karabağ Ermenilerinin kontrolünde olan hava sahasında füzeyle vurulması demiryolu istasyonunun bombalanmasına misilleme olarak değerlendirilse de, Ermeniler uçağın Azerbaycan tarafından düşürüldüğünü iddia etmişti. İran Dışişleri olayın araştırılması için Karabağ ve Ermenistan'ı ziyaret eden İran yetkililerinin yaptıkları araştırmalar sonucunda hazırladıkları rapora dayanarak uçağın Ermeniler tarafından düşürüldüğünü açıklamıştır. İran basını konuyu müzakereye çıkararak uçağın Ermeniler tarafından düşürülmesinin iki ülke arasındaki ilişkileri ciddi şekilde zedelediğini iddia etse de, Ermenistan bu olayı unutmakı tercih etmiştir. İlişkilere yeni bir ruh getirilmesi bakımından olayın hemen ardından Ermenistan Başbakan Yardımcısı Gagik Arutyunyan Tahran'a resmi ziyarette bulunmuştur. Arutyunyan, İran'ın yüksek rütbeli devlet resimleri ile görüşmüş, ekonomik ve siyasi konular müzakere edilmiş, taraflar arasında işbirliğinin geliştirilmesi tartışılmıştır. Arutyunyan aynı zamanda öncelikli konulardan biri olan Aras Nehri üzerinde köprü inşaatına en kısa zamanda başlanması için Ermenistan'ın talebini iletmıştır. Bu ziyaret sırasında sınırdan geçişlere ve sınır ticaretine kolaylık sağlanması şartları müzakere edilmiştir. Arutyunyan, uçak kazası ile ilgili kendilerinde olan bütün belgeleri karşı tarafa ilettiğini bildirmiştir. Ziyaret zamanı ayrıca her iki ülkenin Hükümeti nezdinde kurulan ekonomik ilişkilerin koordinesi ile

¹⁶ "Armyano-İrankskie Otnoşeniya Yavlyayutsya Vajnim Faktorom Stabilnosti i Mira v Regione", PanARMENIAN HA, 14 Haziran 2004.

¹⁷ Kurtov, a.g.m., s. 416.

¹⁸ "İran Rassmatrivaet Bezopasnost Stran Yujnogo Kavkaza, Kak Sobstvennyuy Bezopasnost", REGNUM HA, 8 Eylül 2004.

¹⁹ Amayak Martirosyan, "Armyano-İrankskie Otnoşeniya: Proşloe i Nastoyaşee", Central Asia and Caucasus, Ağustos 2000, Bakın: <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/20.Martiros.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 13 Ekim 2002; Tigran Martirosyan, "Balansirovanie na Burnikh Volnakh", Bakın: http://www.tolrus.ru/feature/iran2103_03.html sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Eylül 2006.

uğraşan komisyonun en kısa zamanda biraraya gelmesi hakkında anlaşma sağlanmıştı.²⁰ Bombalama ve uçağın düşürülmesi gibi sorunlu ilişkilere rağmen, Ermenistan ve İran birbirilerine ihtiyaçları olduğunu anlıyordu. Her iki ülkenin de Azerbaycan ve Türkiye ile problemleri vardı ve işbirliği sayesinde ortak düşman olarak algıladıkları bu ülkelere karşı mücadele edebilirlerdi. Bu arada İran, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından geri çekilmesi talebini zaman zaman hatırlatarak Azerbaycan'ın gönlünü almaya çalışmıştır.

Ermenistan 1990'lı yılların ortalarına kadar kuzeye çıkmak için mücadele ettiği bir zamanda, İran ile ilişkilerine özel önem vermiştir.²¹ Ağustos 1995'te İran Parlamentosu'ndan bir heyetin Ermenistan'ı ziyaret etmesi ilişkileri bir adım daha ileri taşımıştı. Ancak aynı yılda üç İran vatandaşının Ermenistan'da öldürülmesi ilişkileri etkilemişti. İran'ın Ermenistan Büyükelçisi Nekkar İsfahani Ermenistan güvenlik güçlerinin İran vatandaşlarının can ve mal güvenliklerini sağlamakta yetersiz kaldıklarını bir kez daha Hükümet resmilerinin dikkatine sunmuştu. Ancak bu ilişkilerin seyrini değiştirmede. Petrosyan Eylül 1996'da yaptığı bir açıklamada İran ile ilişkilerinin sıfırdan başlamasına rağmen, kısa sürede ciddi işbirliğinin gerçekleştiğini bildirmiştir. Ermenistan'ı Aralık 1996'da ziyaret eden İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi Petrosyan ile görüşürken, İran'ın bütün bölge devletleriyle ve aynı zamanda Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkilerine önem verdiğini bildirmişti. Habibi, Ermenistan Başbakanı Armen Sarkisyan ile görüşünde, iki ülke arasında sanayi, enerji, ticaret, bilim, kültür, bankacılık ve gümrük nezareti konularına önem verdiklerini bildirmiştir. Habibi, ziyaret zamanı İran'ın maddi yardımları ile kurulan 'İranşünaslığın Kafkasya Merkezi' adlı araştırma merkezinin açılışını yapmıştır. Merkezin Başkanı Garnik Astaryan iki ülke ilişkilerini değerlendirirken, 1992'den itibaren Ermenistan'da İran-name adlı derginin yayımlandığını bildirmiş ve merkezin araştırmalarının iki ülke arasındaki ilişkilere bilimsel anlamda katkı sağlayacağını ifade etmiştir.²² Ziyaret sonunda iki ülke arasında ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri düzenleyen memorandum imzalanmıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksandr Arzumanyan'ın Haziran 1997'de Tahran'ı ziyaret etmesi iki ülke arasında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ziyaret sırasında iki ülke arasındaki ilişkiler ve bölgesel sorunlar tartışılmış, İran'ın bölgeye yönelik politikası değerlendirilmiştir. Ziyaretten önce Rusya'nın Ermenistan'a verdiği yaklaşık 1 milyar dolarlık silahların İran üzerinden Ermenistan'a taşındığı haberleri bölge basınında tartışılmaya başlanmıştı. İran ise bu yönde yayımlanan haberleri tekzip etmişti.²³ Aynı yılın sonlarına doğru Ermenistan Hükümeti'ni temsil eden Şagen Karamanukyan'ın İran'ı ziyaret etmesi, özellikle, hükümetlerarası ilişkilerin daha da gelişmesine neden olmuş, enerji ve ticaret

---

²⁰ Kurtov, a.g.m., s. 421.

²¹ Emil Danielyan, "Caucasus: İran, Armenia Seeking Closer Relations", RFE/RL Yerevan, 25 January 2001.

²² Kurtov, a.g.m., s. 424.

²³ Washington Times, 1997 14 April.

alanında yeni işbirliği imkânları müzakere edilmişti.²⁴ Ermenistan Anayasa Mahkemesi Başkanı'nın daveti üzerine İran Devrim Muhafızları Başkanı Ayetullah Cenneti bu ülkeyi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında iki ülke arasında hukuki ve yargı meselelerinde işbirliği perspektifi değerlendirilmiştir.²⁵ Ziyaretin hemen ardından İran Kooperatif Meclisi'nden bir grup Ermenistan'ı ziyaret etmiş, iki ülke arasındaki ticaret ilişkileri ve potansiyeli değerlendirilmiş, 'Ermenistan-İran Ticaret Meclisi'nin kurulması hakkında antlaşma imzalanmıştır.²⁶

Taraflar arasındaki ilişkiler devlet başkanlarının karşılıklı ziyaretleri çerçevesinde yapılan antlaşmalarla daha da gelişmiştir. İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin 8-10 Eylül 2004 tarihleri arasında Ermenistan ziyareti de bu bakımdan değerlendirilebilir.²⁷ İki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra Hatemi, Ermenistan'ı ziyaret eden ilk İran Cumhurbaşkanı olmuştur. Ziyaret zamanı Hatemi, sözde Ermeni soykırım anıtını ziyaret etmiş,²⁸ Koçaryan ile görüşmüş ve Ermenistan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri değerlendirmiştir. Hatemi, Erivan Devlet Üniversitesi'ni de ziyaret etmiş ve bölgesel sorunları tartışan bir konferans vermiştir. İki ülke arasında kurulan 'Hükümetlerarası Komisyon'un çalışmaları sonucu üzerinde mutabakat sağlanan ekonomik ve ticari ilişkiler, ulaştırma, doğalgaz alımı, enerji üretimi konularında çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır.

Ermenistan kadar İran da ikili ilişkilerin geliştirilmesinden yana olmuştur. Özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren ABD'nin bu bölgeye askeri olarak yerleşmeye çalışması üzerine, İran Güney Kafkasya politikasını yeniden gözden geçirmiş, bu bakımdan Azerbaycan ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Hatemi'nin 5-7 Ağustos 2004 tarihleri arasında Azerbaycan'ı ziyaret etmesi de bu girişimlerin bir sonucu olarak görülmektedir. Hatemi, Azerbaycan ziyaretinde İran'ın geleneksel dış politikasına ters düşen bir açıklama yaparak, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edildiğini bildirmiş ve Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından geri çekilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuyla ilgili Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından resmi bir görüş bildirmese de, Ermeni basını bu açıklamayı ciddi şekilde eleştirmiştir.

Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan başkanlığında büyük bir heyet 5 Temmuz 2004'te İran'I ziyaret etmiştir. Ziyaret zamanı İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejat ile

²⁴ Respublika Armeniya, 5 Kasım 1997.

²⁵ Golos Armenii, 22 Ekim 1997.

²⁶ Respublika Armeniya, 22 Kasım 1997.

²⁷ Hatem Cabbarlı, "Hatemi'nin Azerbaycan Ziyareti Azerbaycan-İran İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı mı?", Bakın: [http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?yazi=84&kat=5+sayfasından indirildi](http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?yazi=84&kat=5+sayfasından%20indirildi). Erişim tarihi, 25 Mayıs 2005; Hakop Çakıryan, "İran Devlet Başkanı Hatemi'nin Ziyareti Ermenistan İçin Özel Öneme Sahip", Azg, 4 Eylül 2004; "Vizit Prezidenta İrana v Armeniyu Pridast Çelostnost Dvustoronnim Otnoşeniyam", REGNUM HA, 3 Eylül 2004.

²⁸ "Prezident İrana Poçtil Pomyat Jertv Genoçida Armanyan v Turçii", REGNUM HA, 9 Eylül 2004; "İran Rassmatrivaet Bezopasnost Stran Yujnogo Kavkaza Kak Sobstvennyuy Bezopasnost", PanARMENIAN HA, 14 Haziran 2004.

görüşen Koçaryan, ikili ilişkileri müzakere etmiş, bölgesel ve uluslararası güvenlik problemlerini tartışmış, ekonomik, ticari, enerji ve başka konularda antlaşmalar imzalanmıştır.²⁹ Özellikle ‘Ermenistan ve İran Hükümetleri Arasında Karşılıklı Anlaşım ve Ermenistan’ın Gelişmesi İçin İran’ın Yardımları Hakkında Memorandum’, ‘Ermenistan ve İran Arasında Adli Yardımlaşma Hakkında Antlaşma’ ve diğer antlaşmalar iki ülke arasındaki işbirliğini daha da geliştirmiştir.³⁰

Eylül 2006’da Ermenistan’ı ziyaret eden İran Parlamento Başkanı Gulam Ali Haddad-Adelem ziyaretin sonuçları hakkında düzenlediği basın konferansında Ermenistan ile ilişkilerin daha da geliştirilmesi için çaba harcadıklarını ve her iki ülkenin uluslararası teşkilatlarda birbirini destekleyecekleri hakkında anlaşmaya vardıklarını bildirmiştir. Bu anlaşmayla Ermenistan Ortadoğu’da, İran ise Avrupa’da faaliyet gösteren örgütler nezdinde çıkarlarının korunmasına çalışmıştır.³¹ Haddad-Adelem’in ziyareti Ermeni basınında çeşitli açılardan ele alınmış, ekonomik, siyasi, askeri ve güvenlik işbirliğine paralel olarak parlamentolar arası ilişkilerin de geliştirilmesinin önemi ve gerekliliği vurgulanmıştır.³²

Ekonomik İlişkiler

Ermenistan’ı İran’la siyasi işbirliğine yönlendiren nedenler ekonomik ilişkilerin kurulması ve gelişmesinde de etkili olmuştur. Bağımsızlık sonrası yayılcı dış politika hayata geçiren Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’nin bütün iyi niyet girişimlerine rağmen, iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasında beklenen inisiyatif kullanmamıştır. Ermenistan ekonomik sorunlarını Rusya ve İran ile işbirliği yaparak çözmeye çalışmıştır.

İran ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin kurulması Ermenistan açısından hayati önem taşımıştır. Ancak Ermenistan siyasi ve ekonomik bakımdan İran ile işbirliğinde eşit statüde olmamıştır ve bu dengesizlik bugün de devam etmektedir. Bağımsızlık sonrası Ermenistan ekonomisinde yaşanan sorunlar, ulaşımda yaşanan aksaklıklar ve Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ile ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorunu ekonomiyi 1960’lı ve 1970’li yılların düzeyine düşürmüştü. Özellikle enerji ve ulaştırma alanında yaşanan sıkıntılar Ermenistan’ı İran ile işbirliğine iten başlıca nedenler olmuştur. Azerbaycan üzerinden geçen doğalgaz boru hattı çalışmadığı, Gürcistan üzerinden geçen doğalgaz boru hattı ise minimum ihtiyacı karşılamadığından dolayı Ermenistan 1992’de anlaşmaya varılmış³³ İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının bir an önce inşaatına başlamak

²⁹ “V Tegerane Sostayalas Vstreça Tet-a-Tet Prezidentov Armenii i İrana”, REGNUM HA, 5 Haziran 2006.

³⁰ “İran i Armeniya Podpisali Ryad Dogovorov v Oblasti Ekonomičeskogo Sotrudničestva”, REGNUM HA, 6 Temmuz 2006.

³¹ “Armeniya i İran Budut Podderjivat Drug-Druga v Mejdunarodnikh Strukturakh”, REGNUM HA, 12 Eylül 2006.

³² “Armyano-İranskıe Svyazi Obreli Parlamentskiy Akçent”, Bakın: <http://www.nv.am/tema.htm> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 19 Şubat 2007.

³³ İNFO-TASS, 25 Aralık 1993.

istemıştır.³⁴ Doğalgaz boru hattının gerçekleşmesine İran'dan daha fazla ihtiyaç duyan Ermenistan görüşmelere Başbakan Yardımcıları ve Bakanlar düzeyinde temsil olunurken, İran Komite Başkanları düzeyinde görüşmelere katılmıştır.³⁵ Ermenistan ayrıca doğalgaz boru hattı konusunda yapılan görüşmelerde ortaya çıkması ihtimal edilen sorunların en kısa zamanda halledilmesi için Hükümet nezdinde daimi komisyonlar kurmuştu.³⁶

Ermenistan'ın İran ile ciddi ekonomik ilişkileri bulunmasına rağmen, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin İran ile ticaret ilişkilerinde Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan'dan sonra 4. sırada yer almaktadır. Bunun nedeni ise Ermenistan ekonomisinin İran ekonomisi karşısında zayıf ve yetersiz kalması ile açıklanabilir.

Ermenistan Sovyet döneminde de sadece sanayi tüketiminde değil, aynı zamanda gıda ihtiyacını da kendisi karşılayamamış, merkezi planlama çerçevesinde ayrılan ödenekler hesabına bu sorunları halledilmiştir.³⁷ Ermenistan'ın İran'la ticaret hacmi 1995'te en yüksek hadde ulaşarak 35 milyon dolar olmuştur. İki ülke arasında ticaret hacminin artmasının nedeni 1994'te Aras Nehri üzerinde inşa edilen köprüünün hizmete açılması olmuştur. Ermenistan ticari ilişkilerinde bir türlü dengeyi sağlayamamış ve ticaret her zaman Ermenistan'ın aleyhine gerçekleşmiştir. 1996 yılında iki ülke arasında ticaret hacmi daha da artarak yaklaşık 200 milyon dolar olmuştur.³⁸ Ermenistan Devlet Gümrük Komitesi'nin verdiği bilgilere göre, iki ülke arasında ticaret hacmi 1996'da 178,1 milyon dolar olsa da, 1997'de 107,7 milyon dolara kadar gerilemiştir. Bu dönemde İran'ın Ermenistan'dan ithalatı 40 milyon dolar, Ermenistan'a ihracatı ise 63 milyon dolar olmuştur.³⁹

Taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesini sağlamak ve hukuki altyapısını oluşturmak ihtiyacı ortaya çıkınca Ermenistan Başbakanı Hrant Markaryan başkanlığında bir heyet resmi ziyaretle Tahran'a gitmiştir. Bu ziyaret taraflar arasındaki ilişkileri bir adım daha ileri götürmüş, sermayenin korunması ve teşvik edilmesi, çifte vergilendirmenin kaldırılması, ticaret ve enerji alanında işbirliği, gümrük işinde yardımlaşma, sanayi, tarımcılık, bilim, eğitim, merkez bankaları arasında, sağlık alanında ilişkileri düzenleyen bir düzüne antlaşma imzalanmıştı. Markaryan'la birlikte ziyarete giden Ermenistan işadamları ve İran işadamları arasında işbirliğinin daha da geliştirilmesi hakkında mutabakat sağlanmıştı.⁴⁰ Ziyaret sırasında Aras Nehri üzerinde iki hidroelektrik santralının inşa

---

³⁴ Kurtov, a.g.m., s. 428.

³⁵ INFO-TASS, 16 Mart 1993.

³⁶ Mihail Vermişev, "Sostyanie Ekonomiki Armenii", Dialog, 1996, No: 2, s. 7

³⁷ M. A. Gevorkyan, "K Analizu Ekonomiki Perekhodnogo Perioda" (Na Primere Armenii), Problemi Prognozirovaniya, 1995, No: 3, s. 50.

³⁸ Babookhanian H, "An Armenian view of Iran's transformation", Executive Intelligence Review, 1997, Vol. 24, N 28, 4 July, p. 69.

³⁹ Arthur Yernjakian, "Iran Loses Its Positions At Armenian Market", Bakın: <http://www.snark.am/partnership-issue1.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 12 Mart 2007.

⁴⁰ INFO-TASS, 3 Mayıs 1997, 5 Mayıs 1997

edilmesi ve Ermenistan'a sıvılaştırılmış doğalgaz verilmesi hakkında antlaşma imzalanmıştır.⁴¹

Enerji alanında yapılan görüşmeler sonucunda 1 Mayıs 1997'de iki ülke arasında elektrik enerji sistemlerini birleştiren istasyonun açılışı gerçekleşti. Ermenistan 1997 sonuna kadar İran'dan 330 milyon KW/saat enerji almıştı. 1990'lı yılların sonuna kadar İran, Ermenistan ile ticarete üçüncü sırada yerini korumuştur. 1997 yılı ikinci yarısı verilerine göre, Ermenistan'dan İran'a 18 milyon dolar değerinde ihracat, İran'dan ise 50 milyon dolar ithalat yapılmıştır.⁴² İran Ermenistan'a enerji ve gıda ürünleri ihraç, Ermenistan'dan ise genellikle maden ürünleri ve metal atıkları ithal etmiştir. İran, Ermenistan makine sanayisi için yüksek kaliteli kömür göndermiş, karşılığını ise hazır ürünle almıştır.⁴³ İran aynı zamanda Ermenistan'ın bakır madenleri ile de ilgilenmektedir. Ermenistan'ın bakır üretiminin tek müşterisi olan İran, bu alanda kontrolü sağlamaya çalışmaktadır. Madenlerin çalıştırılması için dinamiti İran'dan alan Ermenistan zaman zaman ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. İran şirketleri bakır üretimi için ortak şirket kurulmasını önerse de, Ermenistan bu teklife sıcak bakmamıştır.⁴⁴

Birçok bağımsız araştırmacı iki ülke arasında özellikle sanayi alanında geniş imkânların olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵ Nitekim İran Sosyal Güvenlik Direktörü Meyedi Karbasian'inin Nisan 1996'da Ermenistan'a gerçekleşen ziyaretinde Sanayi Bakanı Aşot Safaryan ile görüşürken bu konular müzakere edilmiş, sanayi üretiminde işbirliği imkânları değerlendirilmiştir.⁴⁶ İran, Ermenistan ekonomisine sermaye yatırımına göre 1996 yılında ikinci sırada olmasına rağmen, bir çok büyük projelerde değil, daha çok küçük şirketlerle ve turizm alanında işbirliği yapmaktadır. Aynı zamanda ortak sermayeli şirketler de faaliyet göstermektedir. 1997 yılında Ermenistan'da yabancı sermayenin miktarı 33,8 milyon dolar olsa da, İran'ın payı oldukça düşük olmuştur.⁴⁷

Taraflar arasında imzalanmış anlaşma şartlarına göre, haberleşme, doğalgaz satışı, doğal kaynaklar, petrol, enerji, ulaşım, vergi, sınır, sanayi ve ticaret meseleleri ile bağlı sekiz komite kurulmuştu. Ermenistan İran sermayesini kimya sanayisine özellikle de, Nairit, Vanadzor Kimyakombinat, Otolastik ve Kimyasal Lifler Fabrikalarına yönlendirmeye çalışıyordu. Sovyetler Birliği zamanı bu fabrikaların ürünleri yaklaşık 70 ülkeye satılıyordu. Ancak bağımsızlık sonrası ekonomik ilişkilerin kopması sonucunda kimya sanayisinin esas müşterileri Rusya ve İran olmuştu. Ermenistan'ın dış ticaret hacminin yarısından fazlası İran'ın payına

---

⁴¹ Sergey Verezemskiy, "Dobro Pojalovat v Kavkazskiy Gazovoy Koridor", Neft i Kapital, 1997, No: 10. s. 54.

⁴² Soçialno-Ekonomiçeskoe Polojenie Respubliki Armeniya v Ocake-Hazirane, Erivan 1997, s. 26.

⁴³ INFO-TASS, 23 Ekim 1993.

⁴⁴ Vardan Aloyan, "Noçnaya Jizn v Kadjarane", Metallı Evraziya, 1997, No: 5, ss. 44-45.

⁴⁵ Babookhanian, a.g.m., ss. 68-69.

⁴⁶ Tigran Ovanesyan, "Armyano-İranskıe Ekonomıçeskıe Svyazi Uglubyatsa", Azg, 2 Mayıs 2002.

⁴⁷ Respublika Armeniya, 9 Ocak 1998.

düşmektedir. 1996 yılı sonlarında iki ülke arasında ilaç sanayisi, haberleşme, elektrik ve doğalgaz temini, doğal hayatın korunması, dağ-maden sanayisi, ulaştırma, bankacılık ve gümrük alanında işbirliğini öngören antlaşmalar imzalanmış, Otolastik Fabrikası hisselerinin % 60'ını İran'a satılmıştı.⁴⁸ Bu arada Ermenistan halen çözemediği ulaştırma sorununun halledilmesi için İran üzerinden Türkmenistan'a transit demir yolu hattının açılması girişiminde bulunmuş, Türkmenistan ise Ermenistan'a petrol ve elektrik enerjisi teklif etmiş, ancak Ermenistan'ın bu arzusu proje olmaktan öteye geçememiştir.⁴⁹ Ermenistan ayrıca Merend-Mehri-Agarak demiryolu ve sınır bölgelerinde serbest ticaret bölgesi projesini hazırlamış ancak İran bu teklife sıcak bakmamıştı.⁵⁰

Ermenistan İran ile ticari ve mali ilişkilerinin geliştirilmesine çalışsa da, İran 1990'lı yılların ortalarında yaşadığı döviz sorunu halletmek ve yurtdışına döviz akışını kontrol etmek amacıyla Ermenistan'da Mellat Bankası'nın şubelerini açmıştı. Bu Ermenistan tarafından bir başarı olarak kamuoyuna takdim edilse de, kısa süre sonra bankanın kredi ve diğer mali işlemlerde yetersiz kaldığı anlaşılmıştı.⁵¹

1990'lı yılların sonlarına doğru Ermenistan-İran işbirliğinde Yunanistan da yer almaya çalışmıştır.⁵² Taraflar arasında imzalanan üçlü anlaşma şartlarına göre, sesli ve rakamlı bilgisayar setinin kurulması gerçekleşecekti.⁵³ Bu projede teknik konuların İran tarafından halledilmesi öngörülse de, daha sonra tarafların ilgisizliği nedeniyle bugüne kadar proje uygulanmamıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Hükümet heyeti, Ticaret Bakanı Şeriat Madari başkanlığında 11 Eylül'de Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan, Başbakan Andranik Margaryan ve Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan ve Sanayi ve Ticaret Bakanı Karen Cışmarityan ile görüşmüştür. Ermenistan-İran arasında ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin önemine değinen Cışmarityan, iki ülkenin karşılıklı işbirliğinin gelecekte ticaret, sanayi, turizm, inşaat sektörü ve ulaşım alanlarında daha da gelişeceğini vurgulamıştı. Bakan, ikili ilişkilerde ayrıca biyolojik ve teknik bilimler alanında, uluslararası kuruluşlarda işbirliği imkânlarının daha geniş olduğunu vurgulamıştır. İran Ticaret Bakanı ise, iki ülke arasında işbirliğinin gelecekte yoğunlaşmasında hukuksal alanın iyileştirilmesi ile banka sistemlerinin uyumlaştırılmasının olumluluğuna değinmiştir. Şeriat Madari'ye göre, İran ve Ermenistan arasında ticaretin yoğunlaşması, yatırımların korunması ve ücret politikasıyla ilgili anlaşmaların imzalanması aciliyet arz eden konular olmuştur.

⁴⁸ INFO-TASS, 27 Haziran 1997.

⁴⁹ INFO-TASS, 11 Nisan 1994.

⁵⁰ İ. M. Muradyan, S. A. Manukyan, "İran i Evraziyskaya İdeya", Os Moskova-Tegeran", Erivan, 1997, ss.69-70.

⁵¹ Novoe Vremya, 25 Ekim 1997, Golos Armenii, 15 Haziran 1997.

⁵² Hakan Aksay, "Yunanistan - Ermenistan - İran - Rusya: Dörtlü ittifak mümkün mü?", Cumhuriyet, 4 Temmuz 1999.

⁵³ Respublika Armeniya, 18 Eylül 1997.

Her iki ülke ulaştırma alanında sadece karayolu ulaşımına değil, hava ulaşımına da önem vermiştir. Erivan-Tahran arasındaki hava ulaşımını 1996 Kasım'ına kadar İran Devlet Hava Yolları şirketi gerçekleştirmiş, daha sonra ise, 'Caspian Airlines' adlı Ermeni Havayolu şirketi de haftada bir defa gerçekleşen seferle bu ulaşımına katılmıştır. Ermenistan'ın İran'la kurduğu bu bağlar sayesinde mal üretimi 1994–1998 yılları arasında üç kat artmıştır. Bu yıllarda İran, Ermenistan'ın dış ticaret dışkilerinde (ithalat ve ihracatında) birinci sırayı almıştır.

İki ülke arasında ekonomik işbirliği bağlamında gerçekleşen en büyük proje İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı projesidir.⁵⁴ Ermenistan Hükümeti Rusya'dan aldığı doğalgazın verilmesinde aksaklıklar yaşanması üzerine, İran ile görüşmelere başlamış, 1992'de Ermenistan ve İran arasında doğalgaz boru hattı inşası hakkında anlaşma imzalanmıştır. Proje imzalandığı sırada Ermenistan ciddi ekonomik ve mali sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu nedenle de dış mali destek arayışında idi. Avrupa Yatırım Kalkınma Bankası'nın projeye mali destek sağlayacağı konusunda çeşitli haberler yayımlansa da, Banka yetkilileri tarafından yapılan açıklamada bu haber doğrulanmamıştı.⁵⁵

Proje değeri 120 milyon dolar olan doğalgaz boru hattının anlaşma şartlarına göre, inşaat işlerinin 1995'de tamamlanması öngörülse de, bazı teknik ve mali problemlerin yaşanması nedeniyle inşaat işleri hedeflenen tarihte tamamlanamamıştır. Yılda 1 milyar m³ doğalgaz taşıma kapasitesi olan boru hattı,⁵⁶ 141 km uzunluğunda olup, 100 km'si İran, 41 km'si ise Ermenistan arazisinden geçecekti.⁵⁷ Ermenistan Enerji Bakanı Armen Movsesyan REGNUM Haber Ajansı'na yaptığı açıklamada, İran ile yapılan görüşmelerde her iki ülkenin kendi sınırlarından geçecek boru hattının inşa edilmesi konusunda anlaşmaya vardıklarını bildirmiştir.⁵⁸

Ermenistan'ın enerji probleminin halledilmesinde siyasi çıkarları olan AB bu projeyi desteklemiştir. Bu destek bağlamında AB⁵⁹ İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının inşa projesiyle ilgili teknik ve hukuksal altyapı projelerini hazırlamak için 2001 yılında 30 milyon euro vermiştir.⁶⁰ Bu konuda anlaşma 23–25 Ocak 2001

---

⁵⁴ "Agreement on Pipeline Construction to be Signed during Kocharian's Visit to Iran", ArmenPress HA, November 29, 2001.

⁵⁵ "Evrobank ne Nameren Uçastvovat v Finansirovanii Gazaprovoda İşran-Armeniya", REGNUM HA, 19 Mayıs 2004.

⁵⁶ Valeria Krasnikova, "Gazoprovod İran-Armeniya", Bakın: http://www.ia-centr.ru/public_details.php?id=287 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 22 Ocak 2007.

⁵⁷ Oleg Maksimenko, "Noviy Etap Armyano-İranskikh Otnoşenii", Bakın: <http://www.armenianews.narod.ru/> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 13 Ekim 2007.

⁵⁸ "Armeniya ne Vedet Kakikh Libo Peregovorov o Prodoljenii Gazoprovoda İran-Armeniya v Storonu Evropı", REGNUM HA, 29 Mart 2004.

⁵⁹ "EU Contributes to Construction of Iran-Armenia Gas Pipeline", Tehran Times, January 27 2001.

⁶⁰ "European Union To Assign 30 Million Euro For Preparation Of Documentation For Iran-Armenia Gas Pipeline", The Russian Oil And Gas Report, January 22, 2001, Monday.

tarihinde Erivan’da gerçekleşen ‘Ermenistan-İran Ekonomik İşbirliği Komisyonu’ toplantısında imzalanmıştır.⁶¹

Projeye AB’nin mali yardım sağlamasından sonra Ermenistan ve İran bu konuda doğalgaz boru hattını Ermenistan ve Gürcistan sınırından geçerek Karadeniz kıyısına kadar uzatmayı,⁶² buradan deniz tabanı ile döşenmesi planlanan boru hattı ile Ukrayna’ya taşımayı ve son nokta olarak da Avrupa ülkelerinin tüketimine sunmayı amaçlamıştı.⁶³ İran doğalgazının Ermenistan üzerinden Avrupa’ya ulaştırılması konusunda bir soruyu cevaplandıran Movsesyan, İran heyeti ile bu konuda görüşmediklerini bildirmiş, Avrupa devletlerinin bu yönde teklifleri olursa değerlendirebileceklerini ifade etmiştir (Projenin toplam uzunluğu 550 km’dir). Bu projenin uygulanması için 5 milyar dolar gerekmektedir. Bu miktar, inşaatı uzun süre tartışılan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının maliyetinin iki katıdır. Avrupa devletlerinin 5 milyar dolar harcayarak ciddi sorunlar yaşanan Kafkasya bölgesinden boru hattının geçme riskini göze almaları ihtimali zayıftır ve bu projenin verimliliği de tartışmaya açıktır. İran kendi gazını satacağı, Ermenistan Gürcistan ve Ukrayna ise transit ülke olmaları bakımından bu projeye sıcak baksalar da maliyeti ve ciddi siyasi risklerin bulunduğu da bir gerçektir.⁶⁴ Ermenistan boru hattının uygulanabilir proje olduğunu kanıtlamak için Gürcistan’ın da bu projede yer almasına çalışmıştır. Bu bakımdan Başbakan Andranik Markaryan Ermenistan-İran işbirliğinin bölgenin yararına olduğunu ve enerji projelerine Gürcistan’ın da katılabileceğini vurgulamıştır.⁶⁵

Proje tartışıldığı bir zamanda Rusya bu projeye karşı olduğunu açıklamıştır.⁶⁶ Çünkü İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı Ukrayna’ya kadar uzarsa, hem Ermenistan Rusya’ya olan enerji bağımlılığından büyük bir ölçüde kurtulacak hem de, Avrupa’da Rus gazına alternatif bir kaynak ortaya çıkacaktır ki bu da Rusya’nın aleyhine bazı ciddi fiyat değişiklikleri ile sonuçlanabilir. Çok küçük bir miktarda fiyat değişikliği ise Rusya’ya milyonlarca dolara mal olabilir.

Zaten tartışmalı olan İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının inşaatına taraflar arasında yaşanan anlaşmazlık ve mali sıkıntılar nedeniyle bir türlü başlanamamıştı. İran doğalgazının Avrupa’ya nakledilmesi konusu müzakere edilirken, Rusya’nın ciddi itiraz bildirmesinden sonra projenin uygulanma şansı bir az daha tehlikeye girmişti. Nihayet uzun tartışmalardan ve Rusya’nın onayı alındıktan sonra İran’dan

⁶¹ Azg, 20 Ocak 2001.

⁶² “Armenia, Iran May Sign Transit Agreement for Gas Pipeline”, ArmenPress HA, November 19, 2001.

⁶³ “Prodoljenie Gazaprovoda İran-Armeniya do Ukraini Stran ES Stoit 5 Mlrd Dollarov”, REGNUM HA, 29 Mart 2004.

⁶⁴ Emmanuel Mkrtçyan, Knstantin Martirosyan, “Armneii Neobxodimo İmet Stratejiçeskuyu Programmu Razvitiya Svoey Energetiki”, ARMİNFO HA, 22 Nisan 2006.

⁶⁵ Nani Petrosyan, “Armyano-İranskoe Sotrudniçestvo İskhodit iz İnteresov Regiona”, Azg, 13 Temmuz 2006.

⁶⁶ “V Armenii Obespokoeni Potorey Energetiçeskoy Nezavisimosti”, Bakın: http://www.analitika.az/articles.php?item_id=20061104035815527&sec_id=8 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Nisan 2006.

Ermenistan'a doğalgaz akışını sağlayacak projenin çalışmalarına 12 Ocak 2004'te başlandı.⁶⁷ Projenin 2006 sonlarında tamamlanması öngörülse de, bazı teknik nedenlerden dolayı inşaat çalışmaları Mart 2007'de tamamlanmıştı.⁶⁸ 14 Mart'ta gerçekleşen açılış törenine katılan Ahmedinejat ve Koçaryan doğalgaz boru hattı inşasının tamamlanmasının iki ülke arasında son 15 yılda başarıyla hayata geçirilen en büyük proje olduğunu bildirmiştir.⁶⁹

Ekonomik ve ulaştırma açısından iki ülke sorunlarını önemli derecede halledecek projelerden biri de, 3 km uzunluğunda olan Kacaran tünelinin inşa edilmesi hakkında yapılan antlaşmadır. Ermenistan'ın 'Armgiprotrans Proje Enstitüsü' tarafından hazırlanan projenin mali değeri 45 milyon dolardır. Tünel sadece yolu 12 km kısaltmayacak, aynı zamanda ulaşımın deniz seviyesinden yaklaşık 500 metre aşağıdan yapılmasına olanak sağlayacak ki, bu zaman kışın elverişsiz hava şartlarında bile yolun açık olması mümkün olacaktır. Ermenistan'ın mali durumu iyi olmadığından projenin gerçekleşmesi için maliyetin yaklaşık % 85'nin İran'ın karşılamasını istiyor.⁷⁰ Bu projeden başka Ermenistan, Rusya, İran ve Hindistan arasında imzalanmış 'Kuzey-Güney Uluslararası Ulaşım Projesi'ne⁷¹ katılmak istediğini bildirmiştir. Proje çerçevesinde Ermenistan-Enzeli-Astrahan güzergâhı projesinin uygulanması öngörülse de, inşaat işlerine başlanmamıştır. Ermenistan bölgede uygulanan projelerin tamamına katılmak istese de, AB'nin finans desteği sunduğu projeler dışında uluslararası öneme sahip Bakü-Tiflis-Cehyan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Qars-Ahalkelek-Tiflis-Bakü ve diğer projelerden kenarda kalmıştır. Ermenistan resimleri bu projelerden kenarda kalmanın siyasi ve ekonomik maliyetini kamuoyunda gizlemeye çalışsalar da, daha pahalıya mal olan İran ve Türkmenistan üzerinden dünyaya açılan projelere katılma çabaları da, beklenen neticeleri vermemiştir.

Güvenlik Alanında İşbirliği

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya ülkeleri ulusal güvenliklerinin genelde NATO ve Bağımsız devletler Birliği Ortak Güvenlik Antlaşması Teşkilatı (BDT OGAT) çerçevesinde korunmasına çalışsalar da, bölge devletleri ile de güvenlik bağlamında ilişkilerini geliştirmeye çaba harcamışlardır ve bu süreç bugün de devam etmektedir.⁷² Ermenistan BDT OGAT ile askeri ilişkilerini

⁶⁷ Tatul Hakopyan, "İran-Ermenistan Gaz Boru Hattı Ermenistan Kısımının İnşaatı Bugün Başladı", Azg, 1 Aralık 2004.

⁶⁸ "Gaz iz İrana Naçnet Postupat v Armeniyu do Konça Tekuşego Goda", REGNUM HA, 8 Nisan 2006.

⁶⁹ Goar Gevorkyan, "Makhmud Akhmedinedjat: V Voprose Uglubleniya Otnoşenii s Armeniyey Dlya İrana Net Nikakikh Prepyatstvii", Azg, 22 Mart 2007.

⁷⁰ Kazaryan, a.g.m., s. 64.

⁷¹ Sevak Saruhanyan, "Mejdunarodnyy Transportnyy Koridor "Sever-Yug" i Rossiysko-İrnskie Otnoşeniya v Transportnoy Sfere", 21 Dar, 2 (4), Erivan 2004, ss. 74-93

⁷² Tair Faradov, Foreign Policy Orientations in Azerbaijan: Public and Elite Opinion, NATO-EAPC Individual Research Fellowship 2001-2003, Final Report, Baku - June, 2003; Elkhan Mekhtiev, Security Policy in Azerbaijan, NATO-EAPC Research Fellowship

geliştirmeye ve güvenliğinin bu kurum çerçevesinde korunmasına üstünlük verse de, NATO ile ilişkilerini iyi düzeyde kurmayı başarmıştır. Ermenistan aynı zamanda İran ile de askeri ilişkiler kurmuş ve geliştirmiştir.⁷³ İki ülke arasında askeri ilişkilerin kurulmasında her iki ülkenin karşılıklı gereksinimleri, Azerbaycan, Türkiye ve İsrail⁷⁴ arasında kurulduğu iddia edilen askeri işbirliği etkili olmuştur.⁷⁵ Aslında İran ve Ermenistan askeri ve güvenlik bağlamında kendilerine hak kazandırmak için Azerbaycan, Türkiye ve İsrail arasında işbirliğinin mevcutluğunu gereğinden fazla abartmıştır. Bugün, Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri ve güvenlik işbirliğinden bahsedilse de, bu, Ermenistan-Rusya arasında askeri işbirliğinin yanında gölgede kalmaktadır ve İsrail sacayağının ‘güvenirligi ve sağlamlığı’ şüphe götürmektedir. İsrail, 1990’lı yılların sonlarına kadar İran’ın Güney Kafkasya ve Orta Asya’da üstün konuma gelebilme ihtimalini değerlendirerek, Azerbaycan ile askeri ve güvenlik işbirliğine önem vermiştir. Ancak 2000’li yıllara gelindiğinde İran’ın bu bölgelere ekonomik ve siyasi olarak tahmin edildiği kadar sağlam ve kalıcı mevki kazanamadığı ortaya çıkınca, İsrail, Azerbaycan ile askeri ve güvenlik bağlamında işbirliğine fazla hevesli olmamıştır.

Güney Kafkasya’da İran-Ermenistan-Rusya ve İran-Ermenistan-Yunanistan⁷⁶ işbirliğinin gelişmesi Azerbaycan ve Türkiye’yi rahatsız etmiştir. Bu ülkelerin işbirliği yapmalarındaki başlıca amaç bölgede Türkiye ve Azerbaycan’ın hareket alanını kısıtlamak ve bu ülkeleri bölgenin ekonomik ve siyasi gelişmelerin dışında bırakmak olmuştur. Yunanistan ve Türkiye arasında Kıbrıs ve Ege Denizi sorunlarının gündeme taşınması İran-Ermenistan-Yunanistan ittifakını hızlandırmıştır. Bölgede yaşanan siyasi gelişmeler ise İran-Ermenistan-Rusya ittifakının daha kolay gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Bu ittifak bir anlaşma ile onaylanırsa Azerbaycan dost olmayan devletler tarafından çembere alınacaktır. Ancak Azerbaycan Türkiye ile siyasi-askeri bir anlaşma imzalar ve gelişmekte olan

---

1999–2001; Anatoli Çiganok, “NATO İdet İz Baltii Na Kavkaz”, Nezavisimaya Gazeta, 9 Temmuz 2004; Svante E. Cornel, Regional Security in the South Caucasus: The Role of NATO, Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, The Johns Hopkins University, United States of America, 2004.

⁷³ Abbas Maleki, “İran i Turan: K Voprosu Ob Otnoşeniyakh İrana s Gosudarstvami Çentralnoy Azii i Zakavkazya”, Central Asia and Caucasus, No: 5, 2001, Bakın: http://www.ca-c.org/online/2001/journal_rus/cac-05/11.malru.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 20 Aralık 2001.

⁷⁴ Sergey Minasyan, “İzrail-Turçiya: Voенno-Politiçeskoe i Voенno-Tekhnicekoe Sotrudniçestvo (v aspekte problem regionalnoy bezopasnosti)” Central Asia and Caucasus, No: 1, 2004; Dietrich Jung, Wolfango Piccoli, The Turkish-İsraeli Alignment: Paranoia or Pragmatism?, Security Dialogue, March 2000, Vol 31, N. 1, P. 91-104; Bülent Aras, Turkish-İsraeli-İranian Relations in the Nineties: İmpact on the Middle East, Middle East Policy, Vol VII, N. 3, June 2000, p. 151-164.

⁷⁵ Sergey Minasyan, “Strategiçeskoe Sotrudniçestvo İzrailiya i Turçii v Kontekste Problem Regionalnoy Bezopasnosti”, 21 Dari, 2 (4), 2004, ss. 74-93; Anar Veliyev, ”Treugolnik İzrail-Turçiya-Azerbaydjan: Realnost i Prespektivi”, Central Asia and Caucasus, Bakın: http://www.ca-c.org/online/2000/journal_rus/cac08_2000/11.veliev.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 29 Kasım 2003.

⁷⁶ İgor Muradyan, “Sovremennie Armyano-Gruzinskie Otnoşeniya”, Orientiri Vneşney Politiki Armenii, der. Gayane Novikova, Erivan, Antares Yayınevi 2002, s. 80.

İsrail-Türkiye-Azerbaycan işbirliğini gerçekleştirebilirse İran-Ermenistan-Rusya ittifakının etkilerini bir dereceye kadar azaltabilir.⁷⁷

1990'lı yılların ortalarına doğru kurulmakta olan Ermenistan-İran⁷⁸ askeri ve güvenlik işbirliğine Yunanistan da katılmıştır. Yunanistan taraflar arasında imzalanmış antlaşmaların askeri ve güvenlik içerikli olmadığını bildirirse de, bu diplomatik bir açıklamadan başka bir şey değildi.⁷⁹ Yunanistan'ın katılımından sonra Türkmenistan'm da, bu üçgende yer aldığı iddia edilse de, Türkmenistan'm bu mekanizmada yeri ve katılımının sınırları henüz tam açık değildir. Türkmenistan'm Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinin iyi olmadığı Saparmurad Niyazov'un devlet başkanlığı döneminde Ermenistan-İran ve Yunanistan üçgeninde özellikle enerji ve ulaştırma konusunda faaliyetinden bahsetmek mümkün olsa da, Niyazov'un Aralık 2006'da vefat etmesinden sonra aynı görüşleri paylaşmak mümkün değildir. 1990'lı yılların ortalarına kadar Ermenistan-İran-Yunanistan arasında ekonomik ve askeri alanda işbirliğinden bahsedilse de, adı geçen ülkeler arasında işbirliği bu tarihten itibaren daha da gelişmiştir.

İlk defa 1997'de biraraya gelen Ermenistan, İran ve Yunanistan Dışişleri Bakanlarının 4. görüşü Mart 2001'de gerçekleşmiştir.⁸⁰ Bu görüşte, ekonomik, ticaret, iletişim, sanayi, teknoloji, enerji ve turizm alanlarında işbirliğini kapsayan memorandum imzalanmıştı.⁸¹ Toplantıda aynı zamanda İran doğalgazının Avrupa'ya nakledilmesi meselesi müzakere edilmişti. İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi taraflar arasında enerji alanında işbirliğinin önemini vurgulayarak, projeyi ekonomik ve stratejik açıdan değerlendirmişti. Bu konuda İran doğalgazının Ermenistan-Gürcistan-Ukrayna veya Türkiye-Yunanistan güzergâhıyla Avrupa'ya taşıyan projeler üzerinde durulmuştu.

Mayıs 2001'de Atina'da biraraya gelen Ermenistan, İran ve Yunanistan Dışişleri Bakanları taraflar arasındaki ekonomik, siyasi, askeri, güvenlik, enerji ve turizm alanında ilişkilerin geliştirilmesi hakkında memorandum imzalamıştır.⁸² Yunanistan Dışişleri Bakanı Georgios Papandreu, ülkesinin Avrupa Birliği'ne üye olması dolayısıyla İran ve Ermenistan'm bu kurumla ilişkilerinin gelişeceğini bildirmiştir. Taraflar arasındaki askeri işbirliğinin gelişmesinde çıkarları olan bir diğer devlet de Rusya'dır. Rusya, özellikle Ermenistan aracılığıyla işbirliğine destek vermiştir. NATO üyesi olan Yunanistan'ın 'Şer eksenli' olarak bilinen İran ve OGAT

⁷⁷ Veliyev, a.g.m., ss. 105-111.

⁷⁸ Tigran Martirosyan, "Balansirovanie na Burnikh Volnakh", Bakın: <http://www.-tolrus.ru/feature/iran210303.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Mart 2003.

⁷⁹ "Armeniya, Greçiya i İran ne Presleduyut Çeli Sozdavat Voennyi Soyuz, Zayavil v Erevane Ministr İnostrannikh Del Greçii", Bakın: http://scripts.online.ru/misc/news/99/09/08_068.htm sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 19 Mart 2006.

⁸⁰ "Yunanistan'ın Türkiye Odaklı Şer İttifakları", İNAF, 14 Mart 2001; "İran'ın Kafkaslardaki Emelleri ve İzlediği Politika", Bakın: <http://www.inaf.gen.tr/turkish/newslet/tnl024.htm> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 23 Aralık 2007.

⁸¹ "Ermenistan İran ve Yunanistan Üçlü Memorandum İmzaladılar", Azg, 14 Mart 2001.

⁸² Emma Begidjanyan, "Memorandum Znamenatelen v Kontekste Truboprovoda, a Ne Formirovaniya Politicheskiy Osi", Azg, 15 Mart 2001.

çerçevesinde Rusya ile askeri işbirliği yapan Ermenistan ile askeri ve güvenlik bağlamında ilişkilerini geliştirmesi NATO’da görüş ayrılığına neden olmuştur. Nitekim Yunanistan Savunma Bakanı Haziran 1999’da Tahran’ı ziyaret ederken, iki ülke arasında güvenlik ve askeri işbirliği alanında antlaşma imzalayacakları iddiası tartışıldığı bir zamanda ABD’nin konuyla ilgili açıklama talep etmesi üzerine Yunanistan İran ile askeri ve güvenlik işbirliğinin söz konusu olmadığını bildirmişti.⁸³

‘Ermenistan, İran ve Yunanistan İşbirliğinin İcra Komitesi’nin 6. oturumu Dışişleri Bakan Yardımcıları düzeyinde, 13 Şubat 2002’de Erivan’da gerçekleşmişti. İcra Komitesi Dışişleri Bakan Yardımcıları düzeyinde yılda iki kez toplanmaktadır. Görüşmelere Ermenistan adına Dışişleri Bakan Yardımcısı Armen Martirosyan, Yunanistan adına Dışişleri Bakanlığı Baş Sekreteri Georgios Savaidis, İran adına ise, Dışişleri Bakan Yardımcısı Hoseyn Adel başkanlığında heyet katılmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamaya göre, İcra Komitesi; işbirliği faaliyetlerini sistemleştirecek, ilgili faaliyetler düzenleyecek, işbirliği sürecini değerlendirecek, üçlü işbirliği programlarıyla ilgili ön hazırlık çalışmaları için talimatlarda bulunacaktır. Ermenistan-Yunanistan ve İran arasında üçlü işbirliğinin kurulmasına Ağustos 1995’te karar verilmiş, ilk toplantısı ise, 22 Aralık 1997 tarihinde ise Atina’da gerçekleşmiştir. Üçlü İşbirliği adı altında altı alt komite faaliyet göstermektedir. İcra Komitesi’nin Erivan oturumu sonucunda taraflar arasında işbirliğinin daha da geliştirilmesini öngören memorandum imzalanmıştır.⁸⁴

Yunanistan Genel Kurmay Başkanı Georgio Antonakopulos’un Ağustos 2003’te yaptığı Ermenistan ziyareti taraflar arasında askeri ilişkileri daha da pekiştirmiştir. Antonakopulos, Devlet Başkanı Koçaryan ve Dışişleri Bakanı Oskanyan ile görüşmüş, iki ülke arasında askeri ilişkileri daha da geliştirmenin mümkün olduğunu ve fırsatların değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Antonakopulos Ermenistan ile askeri ilişkilerinin stratejik işbirliği çerçevesinde şekillendiğini bildirmiştir.⁸⁵

Ermenistan İran ile ekonomik ilişkilere paralel olarak askeri ilişkileri de geliştirmeye, Yunanistan’ın Türkiye ile yaşadığı Kıbrıs sorunundan istifade ederek bu ülkeyi de işbirliğine davet etmek istemiştir. Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan 25 Aralık 2001’de İran’ı ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında askeri işbirliğinden daha çok ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi bölge basınında yer alsa da, ziyaret gerçekleşmeden önce Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan’ının İran’ın Ermenistan Büyükelçisini kabul etmesi, iki ülke arasında askeri işbirliğini daha da geliştirmek isteği gibi değerlendirilebilir.⁸⁶

---

⁸³ Begidjanyan, a.g.m.,

⁸⁴ “Ermenistan-Yunanistan-İran Üçlü Toplantı Yerevan’da”, Azg, 12 Şubat 2002.

⁸⁵ “Delegaçiya Voruujennikh Sil Greçii v Erevane”, Azg, 2 Eylül 2003; “Greçskaya Delegaçiya v Armenii”, Hayastani Hanrapetutyun, 3 Eylül 2003; “Perspektivi Armyano-Greöskogo Voennogo Sotrudniçestva”, Ayoç Akhşarh, 4 Eylül 2003; Obçie Çeli i Obşie İnteresi, Respublika Armeniya, 5 Eylül 2003.

⁸⁶ Nurani, “İran i Armeniya Namereni Rasşiryat Voennoe Sotrudniçestvo”,

Bakın: <http://www2.echo-az.com/archive/242/foreign.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 12 Nisan 2006.

Mart 2002'de İran Savunma Bakanı Amiral Ali Şamhani'nin Ermenistan ziyaretinde iki ülke arasında askeri antlaşma imzalandı.⁸⁷ Antlaşmada taraflar arasında askeri işbirliğinin geliştirilmesi, çeşitli askeri projelerin uygulanması, tecrübe mübadelesi, Koçaryan'ın Aralık 2001'de İran'ı ziyareti zamanı imzalanmış antlaşmaların uygulanmaya konması, doğalgaz boru hattının inşaatına başlanması ve ortak şirketlerin kurulması öngörülmüştü. Ziyaretin sonuçlarını ve imzalanan antlaşmanı değerlendiren Şamhani, Erivan Tahran işbirliğinin üçüncü bir ülkeye karşı olmadığını bildirirse de, Azerbaycan, Ermenistan-İran işbirliğinden rahatsız olmuştur.

Şamhani, bölgesel güvenlik problemlerini değerlendirirken, imzalanan antlaşmanın Güney Kafkasya'da güvenliğin sağlanmasına yardımcı olacağını vurgulamış, ABD'yi kastederek, İran ile sınır olan coğrafyaya bölge dışı güçlerin askeri olarak yerleşmesine kesinlikle karşı olduğunu bildirmişti. Şamhani bununla o dönemde ABD'nin Azerbaycan'da askeri üs kurmak için görüşmelere başladığı iddialarına cevap olarak aslında Azerbaycan' uyararak istemiştir.

2000'li yılların başlarına kadar ABD, Güney Kafkasya'ya askeri bakımdan yerleşmeye öncelik tanımasa da, bu tarihten sonra bölge ülkelerinin birinde (Gürcistan veya Azerbaycan'a) askeri üs kurmak istediğini bildirmişti. Ermenistan bundan yararlanarak İran'ın dikkatini Azerbaycan'a yönlendirmeye çalışmıştır. Ermenistan'ın İran ile ekonomik ve askeri işbirliğini geliştirmesi nedense ABD'nin dikkatini çekmemiştir. Türkiye İran arasında imzalanan doğalgaz antlaşmasına ciddi şekilde karşı çıkan ABD, aynı tepkiyi İran Ermenistan doğalgaz antlaşması imzalandığı zaman göstermemiştir. ABD'nin Irak'ı işgal etmesinden sonra gerginleşen İran-ABD ilişkilerini Ermenistan, İran ile işbirliğini daha da genişletmeye engel olarak görmemiştir. Azerbaycan ve Gürcistan bu konuda ABD'nin çıkarlarını göz önünde bulundurmaya mecbur oldukları halde, Ermenistan bu kadar diplomatik davranmamıştır. Ermenilere göre, bölgede İran Türkiye'den daha avantajlı konumdadır ve Ermeni diasporasının yaşadığı bazı Arap ülkelerinde İran'ın konumu daha güçlüdür. Bu nedenle de Ermenistan'ın İran ile ilişkilerin geliştirilmesi dış politikada öncelikli meselelerden biridir.⁸⁸ Şamhani'nin Ermenistan ziyareti sırasında Gürcü özel kuvvetlerine terörle mücadele eğitimi vermek amacıyla ABD'nin yaklaşık 200 askeri bu ülkeye gelmişti. Bu dönemde ABD'nin Gürcistan'ın Panki Deresi'ne askeri üs kurmak talebi bölge basınında tartışılmaktaydı. ABD askerlerinin Gürcistan'a gelmesi Şamhani'nin ziyareti ile üst üste düşmesi rastlantı olsa da, Şamhani ABD askerlerinin Gürcistan'a gelmesini eleştirmiştir.⁸⁹

---

⁸⁷ Gamlet Matevosyan, "Voennaya Sblizhenie Armenii i İrana ne Ponravitsya ŞŞA", Bakan: <http://www.strana.ru/stories/01/10/25/1867/119369.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Mart 2002

⁸⁸ Matevosyan, a.g.m.,

⁸⁹ Gayane Movsesyan, "İran i Armeniya Nalajivaet Voenno-Politiçeskoe Siotrudniçestvo", GazetaSNG, Bakan: <http://www.zatulin.ru/institute/sbornik/048/04.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 6 Mart 2001.

İki ülke arasında askeri ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan 7–9 Şubat 2005 tarihinde İran’a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Sarkisyan, Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi, İran Ulusal Güvenlik Kurulu Sekreteri Hasan Rohani ve İran Koruma Kurulu Başkanı, eski Cumhurbaşkanı Ali Akper Rafsancani tarafından kabul edilmiştir.⁹⁰ Ziyaret sırasında taraflar arasında askeri, savunma, güvenlik, ekonomik, enerji, ulaştırma konuları müzakere edilmiştir.

Sarkisyan, Savunma Bakanı olmasına rağmen dış politikanın belirlenmesinde etkili olmuştur ve bu özelliğini 2000’li yılların başlarından itibaren korumaktadır. Ermenistan’ın bağımsızlığından sonra İran özel önem arz etmiş ve bu özelliğini halen korumaktadır. Nitekim Sarkisyan tarafından hazırlanan ‘Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Stratejisinin İstikametleri’ adlı raporda İran ile ilişkiler ‘*Büyük ekonomik, askeri, kültürel potansiyele ve bağımsız dış politikaya sahip olan İran’ın bölgede askeri ve siyasi ortamın şekillenmesinde önemli rolü vardır; ekonomik ve siyasi bakımdan Türkiye ile rekabet etmektedir... Türkiye ve İran rekabeti bölgede dengelerin korunmasına hizmet etmektedir; Ermenistan-İran işbirliği Türkiye-Azerbaycan bloğunun Ermenistan’a karşı propagandasını zayıflatmaktadır... Bu maksatla biz ABD ile işbirliğimizde İran’ın çıkarlarını pazarlık unsuru olarak kullanmıyoruz*’⁹¹ şeklinde değerlendirilmiştir. Ermenistan dış politikasını belirleyen kurum ve kişiler ABD’ye rağmen İran ile ilişkilerini geliştirmeye çalışsalar da, muhalefet partileri Hükümeti daha diplomatik davranmaya davet etmiş, bölge devletlerine yönelik politikaların belirlenmesinde ABD’nin bu ülkelere yönelik politikasını dikkate almaları gerektiğini hatırlatmıştır.⁹² ABD-İran gerginliğinde Ermenistan’ın izleyeceği politikayı değerlendiren Ermeni araştırmacılar,⁹³ Ermenistan’ın büyük ve güçlü devlet olmadığını, her ne kadar İran ile iyi ilişkiler içinde olsa da, ABD’nin olası İran saldırısında sessiz kalması gerektiğini ve İran’ın Ermenistan’dan ciddi destek beklemesinin doğru olmadığını bildirmiştir.⁹⁴ Yabancı araştırmacılar ise ABD-İran gerginliğinde⁹⁵ Ermenistan’ın bazı sorunlarla karşılaşacağını istisna etmeseler de,

⁹⁰ “İran Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ı Kabul Etti”, Azg, 9 Şubat 2005, “Ministr Oboronı Armenii Posetit İran”, REGNUM HA, 2 Şubat 2005.

⁹¹ “Serj Sarkisyan: Sotrudniçestvo Armeniya-SŞA ne Protivopostavlyayetsya İnteresam İrana”, REGNUM HA, 6 Mart 2006.

⁹² “Predsedatel Narodnoy Partii Armenii: Voyna v İrane Stanet Katastrofoy Dlya Armenii i Nagornogo Karabakha”, Bakın: <http://www.bakililar.az/lenta/?id=16325> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 22 Nisan 2006.

⁹³ Karine Ter-Saakian, Armenia, Iran Strengthen Ties, Institute for War & Peace Reporting, CRS No. 275, 24 Şubat 2005, Bakın: http://iwpr.net/?apc_state=hrufracs239853&l=en&s=f&o=239854 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 9 Kasım 2007.

⁹⁴ “Levon Melik-Şahnazaryan, “V Sluçae Voynı s İranom Proigraet Vse, v Tom Çisle i Armeniya”, PanARMENIAN.Net, 03.04.2006; “V Sluçae Ataki SŞA na İran Armeniya ne Smojet Ostavatsya Neytralnoy”, Bakın: http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=news_arm&id=29402 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 1 Mart 2007.

⁹⁵ Olası ABD-İran gerginliğinde Ermenistan’ın izleyeceği politika için bkz: Levon Kazaryan, “İran i Uran: Vızıvı Dlya Armenii”, Bakın: <http://www.noravank.am/?l=2&d=19&f=344> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Ocak 2008.; Arutyun Khaçaturyan,

bazı değerlendirmelerde öngörüldüğü gibi olduğundan ciddi problemlerle karşılaşmayacağını bildirmiştir.⁹⁶

Ermenistan ve İran askeri ilişkilerini ‘kimseye karşı olmadığı’ şeklinde değerlendirseler de, aynı zamanda Gregoryen Ermeni Kilisesi ve İran Şii İslam’ın biraraya geldiği ilginç bir kültürel beraberlik sergilemektedirler.⁹⁷ Bağımsızlık sonrası Ermenistan-İran ilişkileri Ermenistan dış politikasının en önemli ve başarılı istikameti olarak değerlendirilebilir. Ancak bu başarı kendinde Ermenistan dış politikasında kısa ve orta vadede hissedilmeyecek bazı ciddi sorunlar barınmaktadır. İran’ın Müslüman devlet olmasına rağmen Ermenistan bu ülke ile ilişkilerini üst düzeyde kurmuş, zaman zaman ortaya çıkan sorunları başarılı bir şekilde çözmüş ve ilişkileri daha da sağlamlaştırmıştır. Bu ilişkileri karşılıklı bağımlılık bağlamında değil, tek taraflı olarak Ermenistan’ın ekonomik ve bazen de siyasi bağımlılık çerçevesinde gelişmesi ise Ermenistan açısından dezavantajdır. Özellikle son yıllarda BTC petrol boru hattı, BTE doğalgaz boru hattı, KTB demir yolu, İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı projelerinin uygulanması jeopolitik ve jeoekonomik bakımdan Ermenistan’ın İran’a olan bağımlılığını daha da artırmıştır. Ermenistan zaman zaman özellikle enerji ve ekonomik açıdan Rusya ekseninden kurtulmaya çalışsa da, bölgede uyguladığı revizyonist politika onu birçok önemli projelerden kenarda kalmasına neden olmuştur.

İran, 35 milyonluk Azerbaycan Türkünün kültürel bağımsızlık talebini göz önünde bulundurarak Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının işgal etmesini desteklemektedir. Ancak bölgesel güvenlik ve ekonomik dinamizm değiştiği zaman İran isterse Karabağ sorununun çözümüne yönelik politikasını değiştirip Ermenistan’a baskı yapabilir. Bunun için İran, Ermenistan üzerinde baskı kurması için gerekli araçlara sahiptir.

Ermenistan’ın jeopolitik, jeoekonomik konumu, Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan’dan toprak talebinde bulunması onu başta Rusya olmak üzere İran’a yönlentmektedir. Bölgesel barış ve güvenliğin sağlanmadığı takdirde Ermenistan’ın bağımsız dış politika uygulaması mümkün değildir. İran ile ilişkiler Ermenistan’ın sorunlarını belli bir zaman kesimi için halletmiş gibi gözükebilir. Ancak uzun vadede kalıcı çözümler üretilmesinde bu başarılı bir araç değildir.

“Armeniya: Polemika Vokruk Otnoşeniy s SŞA İnanom”, Bakın: <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav031407ru.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 14 Mart 2007; D. Rudyan, “Çentralnaya Aziya Kak Zona Naçionalnikh İnteresov SŞA”, Bakın: http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=12542 sayfasından indirildi.

Erişim tarihi, 10 Eylül 2003.

⁹⁶ “Armeniya v Kontekste Yadernoy Programmı İrana: Uvyazka ne Mojet Bıt Stol Oçevidnoy”, REGNUM HA, 11 Mayıs 2006.

⁹⁷ Nazmi Gül-Gökçen Ekici, “Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri”, Stratejik Analiz, II. cilt, Sayı 22, Şubat 2002, ss. 37-46.

Sonuç

Ermenistan-İran ilişkileri son 20 yılda gelişme kaydetse de, bu Ermenistan'ın sorunlarının çözümünde yeterli olmamıştır. Özellikle İran'ın Dağlık Karabağ konusunda zaman zaman Azerbaycan'ı destekleyen açıklamalar vermesi Ermenistan'ı rahatsız etmiştir. Siyasi ilişkilerde daha ileriye giden Ermenistan ve İran bu ilişkileri ekonomik ve askeri alana tam olarak yansıtamadılar. Ermenistan'ın bu konuda çekimserliği genelde Rusya ve ABD faktörü ile açıklansa da, İran da Ermenistan'ın potansiyelinin bu ilişkileri geliştirmeye yetmeyeceğini anlamış olacak ki bu konunun üzerinde fazla durmamıştır.

Ticari ilişkiler genelde İran'ın lehine gelişmiştir. Ermenistan İran'dan doğalgaz alımı ihtiyaçlarını gidermemektedir. Mali konularda iki ülke arasında sorunlar yaşanmaktadır. Ermenistan ilk yıllarda İran'ın mali kaynaklarından daha fazla yararlanmayı planlasa da, daha sonra bunun tam olarak hayata geçmediği anlaşılmaktadır. Ermenistan Orta Asya devletleri ile ticaretini İran üzerinden kurmaya çalışsa da, bu konuda ciddi başarı elde edememiştir.

1990'lı yıllarda bölgedeki güvenlik boşluğunu doldurmaya çalışan Ermenistan bu konuda tercihini Rusya'dan yana kullansa da, İran ile de ilişkilerine önem vermiştir. İran'ın Azerbaycan ve Türkiye politikasını değerlendiren Ermenistan İran ile ilişkilerinde bu faktörü ön plana çıkarmaya çalışmıştır. İki ülke arasında bu güne kadar askeri ve güvenlik alanında imzalanmış ciddi ve kapsamlı bir anlaşmadan bahsedilemez. Bütün bunlara rağmen Ermenistan-İran ilişkilerinde bugüne kırılma noktasını oluşturacak ciddi sorun yaşanmamıştır. Bölgesel ve uluslararası ortamın imkan ve fırsat verdiği kadar ilişkiler geliştirilmiştir. Özellikle ekonomik ilişkiler Ermenistan'ın ayakta kalmasına yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aşkharyan, A, (2004) Arçakhyan Goyapaykar (1985–1992 t), Lingva Yayınevi, Erivan, 2004, s, 210.
- “Armyano-İrankskie Svyazi Obreli Parlamentskiy Akçent”, Bakın: <http://www.nv.am/tema.htm> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 19 Şubat 2007.
- “Armyano-İrankskie Otnoşeniya Yavlyayutsya Vajnim Faktorom Stabilnosti i Mira v Regione”, PanARMENIAN HA, 14 Haziran 2004.
- “Armeniya i İran Budut Podderjivat Drug-Druga v Mejdunarodnikh Strukturakh”, REGNUM HA, 12 Eylül 2006.
- “Armeniya ne Vedet Kakikh Libo Peregovorov o Prodoljenii Gazoprovoda İran-Armeniya v Storonu Evropı”, REGNUM HA, 29 Mart 2004.
- Aloyan, V. “Noçnaya Jizn v Kadjarane”, Metallı Evraziya, 1997, No: 5, ss. 44-45.
- Aksay, Hakan “Yunanistan - Ermenistan - İran - Rusya: Dörtlü ittifak mümkün mü?”, Cumhuriyet, 4 Temmuz 1999.

- “Agreement on Pipeline Construction to be Signed during Kocharian’s Visit to Iran”, ArmenPress HA, November 29, 2001.
- “Armenia, Iran May Sign Transit Agreement for Gas Pipeline”, ArmenPress HA, November 19, 2001.
- Aras, B, Turkish-İsraeli-İrânian Relations in the Nineties: İmpact on the Middle East, Middle East Polisy, Vol VII, N. 3, June 2000, p. 151-164.
- Azg, 20 Ocak 2001.
- “Armeniya, Greçiya i İrân ne Presleduyut Çeli Sozdavat Voenniy Soyuz, Zayavil v Erevane Ministr İnostrannikh Del Greçii”, Bakın: http://scripts.online.ru/~misc/news/99/09/08_068.htm sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 19 Mart 2006.
- “Armeniya v Kontekste Yadernoy Programmı İrana: Uvyazka ne Mojjet Bit Stol Oçevidnoy”, REGNUM HA, 11 Mayıs 2006.
- Begidjanyan, E, “Memorandum Znamenatelen v Kontekste Truboprovoda, a Ne Formirovaniya Politiçeskiy Osi”, Azg, 15 Mart 2001.
- Babookhanian H, “An Armenian view of İrân’s transformation”, Executive İntelligence Review, 1997, Vol. 24, N 28, 4 July, p. 69.
- Cornel, Svante E, Regional Security in theSouth Caucasus: The Role of NATO, Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, The Johns Hopkins University, United States of America, 2004.
- Cabbarlı, H. “Hatemi’nin Azerbaycan Ziyareti Azerbaycan-İrân İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin Başlangıcı mı?”, Bakın: <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?yazi=84&kat=5+> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 25 Mayıs 2005;
- Çakıryan, H. “İrân Devlet Başkanı Hatemi’nin Ziyareti Ermenistan İçin Özel Öneme Sahip”, Azg, 4 Eylül 2004;
- “Delegaçiya Voruujeñnikh Sil Greçii v Erevane”, Azg, 2 Eylül 2003; “Greçskaya Delegaçiya v Armenii”, Hayastani Hanrapetutyun, 3 Eylül 2003;
- Dietrich Jung, Wolfango Piccoli, The Turkish-İsraeli Alignment: Paranoia or Pragmatism?, Security Dialogue, March 2000, Vol 31, N. 1, P. 91-104;
- Danielyan, E, “Caucasus: İrân, Armenia Seeking Closer Relations”, RFE/RL Yerevan, 25 January 2001.
- “EU Contributes to Construction of Iran-Armenia Gas Pipeline”, Tehran Times, January 27 2001.
- “European Union To Assign 30 Million Euro For Preparation Of Documentation For Iran-Armenia Gas Pipeline”, The Russian Oil And Gas Report, January 22, 2001, Monday.
- “Ermenistan İrân ve Yunanistan Üçlü Memorandum İmzaladılar”, Azg, 14 Mart 2001.

- “Ermenistan-Yunanistan-İran Üçlü Toplantı Yerevan’da”, Azg, 12 Şubat 2002.
- “Evrobank ne Nameren Uçastvovat v Finansirovanii Gazaprovoda İşran-Armeniya”, REGNUM HA, 19 Mayıs 2004.
- Faradov, T, Foreign Policy Orientations in Azerbaijan: Public and Elite Opinion, NATO-EAPC Individual Research Fellowship 2001–2003, Final Report, Baku - June, 2003;
- Gül N, Ekici, G, “Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklığa Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri”, Stratejik Analiz, II. cilt, Sayı 22, Şubat 2002, ss. 37-46.
- Golos Armenii, 22 Ekim 1997.
- Gevorkyan, M. A. “K Analizu Ekonomiki Perekhodnogo Perioda” (Na Primere Armenii), Problemi Prognozirovaniya, 1995, No: 3, s. 50.
- Golos Armenii, 15 Haziran 1997.
- “Gaz iz İrana Naçnet Postupat v Armeniyu do Konça Tekuşego Goda”, REGNUM HA, 8 Nisan 2006.
- Gevorkyan, G, “Makhmud Akhmedinedjat: V Voprose Uglubleniya Otnoşenii s Armeniyei Dlya İrana Net Nikakikh Prepyatstvii”, Azg, 22 Mart 2007.
- Graham, F.E. (1992) Turkey Faces East: New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union. Santa Monica, CA: Rand, 1992. p. 45.
- Faradov, T, Foreign Policy Orientations in Azerbaijan: Public and Elite Opinion, NATO-EAPC Individual Research Fellowship 2001–2003, Final Report, Baku - June, 2003;
- Hakopyan, T, “İran-Ermenistan Gaz Boru Hattı Ermenistan Kısımının İnşaatı Bugün Başladı”, Azg, 1 Aralık 2004.
- Hooman, P. (1998) Regional Security and the Future of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia, London: Praeger, 1998. pp. 24-25.
- İNFO-TASS, 25 Aralık 1993.
- İNFO-TASS, 16 Mart 1993.
- İNFO-TASS, 3 Mayıs 1997.
- İNFO-TASS, 23 Ekim 1993.
- İNFO-TASS, 27 Haziran 1997.
- İNFO-TASS, 11 Nisan 1994.
- İNFO-TASS (Moskova), 28 Şubat 1992.
- İNFO-TASS, 23 Mart 1992.
- İNFO-TASS, 6 Mayıs 1992.
- “İran Rassmatrivaet Bezopasnost Stran Yujnogo Kavkaza, Kak Sobstvennyuy Bezopasnost”, REGNUM HA, 8 Eylül 2004.

- “İran Rassmatrivaet Bezopasnost Stran Yujnogo Kavkaza Kak Sobstvennyuy Bezopasnost”, PanARMENIAN HA, 14 Haziran 2004.
- “İran i Ego Poziçiya po Nagornomu Karabakhu: Noviye Realii”, REGNUM HA, 2 Şubat 2005.
- “İran i Armeniya Podpisali Ryad Dogovorov v Oblasti Ekonomiçeskogo Sotrudniçestva”, REGNUM HA, 6 Temmuz 2006.
- “İran Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ı Kabul Etti”, Azg, 9 fevral 2005, “Ministr Oboronı Armenii Posetit İran”, REGNUM HA, 2 Şubat 2005.
- Kazaryan, L, “İran i Uran: Vızıvı Dlya Armenii”, Bakın: <http://www.noravank.am/?l=2&d=19&f=344> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Ocak 2008.;
- Kazaryan, E. (2002) “K Voprosı ob Armyano-İranskikh Otnoşeniyakh”, Orientir Vneşney Politiki Armenii, der. Gayane Novikova, Erivan, Antares Yayınları, 2002, s. 62.
- Khaçaturyan, A, “Armeniya: Polemika Vokruk Otnoşeniy s ŞŞA İranom”, Bakın: <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav031407ru.s.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 14 Mart 2007;
- Kurtov, A.A. (1998) “Armyano-İranskıe Otnoşeniya”, Armeniya: Problemi Nezavisimogo Razvitiya, der. E. M. Kojokin, Moskova 1998, s. 401.
- Krasnikova, V. “Gazoprovod İran-Armeniya”, Bakın: http://www.ia-centr.ru/public_details.php?id=287 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 22 Ocak 2007.
- “Levon Melik-Şahnazaryan, “V Sluçae Voynı s İranom Proigraet Vse, v Tom Çisle i Armeniya”, PanARMENIAN.Net, 3 Nisan 2006;
- Martirosyan, A, “Armyano-İranskıe Otnoşeniya: Proşloe i Nastoyaşee”, Central Asia and Caucasus, Ağustos 2000, Bakın: <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/20.Martiros.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 13 Ekim 2002;
- Martirosyan, T, “Balansirovanie na Burnıkh Volnakh”, Bakın: http://www.tolrus.ru/feature/iran2103_03.html sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Eylül 2006.
- Maksimenco, O. “Novıy Etap Armyano-İranskikh Otnoşenii”, Bakın: <http://www.armenianews.narod.ru/> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 13 Ekim 2007.
- Mkrtçyan, E, Martirosyan, K, “Armneii Neobxodimo İmet Strategiçeskuyu Programmu Razvitiya Svoey Energetiki”, ARMİNFO HA, 22 Nisan 2006.
- Maleki, A, “İran i Turan: K Voprosu Ob Otnoşeniyakh İrana s Gosudarstvami Çentralnoy Azii i Zakavkazya”, Central Asia and Caucasus, No: 5, 2001, Bakın: http://www.ca-c.org/online/2001/journal_rus/cac-05/11.malru.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 20 Aralık 2001.

- Minasyan, S, “İzrail-Turçiya: Voennopolitiçeskoe i Voennotekhnikiçeskoe Sotrudniçestvo (v aspekte problem regionalnoy bezopasnosti)” Central Asia and Caucasus, No: 1, 2004;
- Minasyan, S, “Strategikiçeskoe Sotrudniçestvo İzrailya i Turçii v Kontekste Problem Regionalnoy Bezopasnosti”, 21 Dari, 2 (4), 2004, ss. 74-93;
- Muradyan, İ, “Sovremennie Armyano-Gruzinskie Otnoşeniya”, Orientiri Vneşney Politiki Armenii, der. Gayane Novikova, Erivan, Antares Yayınevi 2002, s. 80.
- Martirosyan, T, “Balansirovanie na Burnikh Volnakh”, Bakın: <http://www.tolrus.ru/feature/iran210303.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Mart 2003.
- Mekhtiev, E, Security Policy in Azerbaijan, NATO-EAPC Research Fellowship 1999–2001; Anatoli Çiganok, “NATO İdet İz Baltii Na Kavkaz”, Nezavisimaya Gazeta, 9 Temmuz 2004;
- Mandel, M. (1997) “Old Neighbors, New Perspectives: Armenia and Iran in Modern Times” The Journal of the International Institute, Vol. 4, No. 2: Winter 1997.
- Muradyan, İ. M, Manukyan, S. A. “İran i Evraziyskaya İdeya”, Os Moskova-Tegeran”, Erivan, 1997, ss.69-70.
- Movsesyan, G, “İran i Armeniya Nalajivaet Voennopolitiçeskoe Sotrudniçestvo”, GazetaSNG, Bakın: <http://www.zatulin.ru/institute/sbornik/-048/04.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 6 Mart 2001.
- Matevosyan, G, “Voennaya Sblijenie Armenii i İrana ne Ponravitsya ŞŞA”, Bakın:<http://www.strana.ru/stories/01/10/25/1867/119369.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Mart 2002
- Nurani, “İran i Armeniya Namereni Rasşiryat Voennoe Sotrudniçestvo”, Bakın: <http://www2.echo-az.com/archive/242/foreign.shtml> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 12 Nisan 2006.
- Novoe Vremya, 25 Ekim 1997,
- Nazarov, İ. (2000) “Azerbaydjano-İranskie Vzaimootnoşeniya Segodnya i Perspektivi na Blijayşie Godı”, Central Asia and Caucasus, No: 5, 2000, Bakın: http://www.ca-c.org/online/2002/journal_rus/cac-05/10.nazrus.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 21 Kasım 2002.
- Nezavisimaya Gazeta, 11 Kasım 1992.
- Ovanesyan, Tigran “Armyano-İranskie Ekonomiçeskie Svyazi Uglubyatsa”, Azg, 2 Mayıs 2002.
- “Predsedatel Narodnoy Partii Armenii: Voyna v İrane Stanet Katastrofoy Dlya Armenii i Nagornogo Karabakha”, Bakın: <http://www.bakililar.az/lenta/?id=16325> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 22 Nisan 2006.

- “Prodoljenie Gazaprovoda İnan-Armeniya do Ukrainii Stran ES Stoit 5 Mlrd Dollarov”, REGNUM HA, 29 Mart 2004.
- “Perspektivı Armyano-Greöskogo Voennogo Sotrudničestva”, Ayoc Akhşarh, 4 Eylül 2003; Obçie Çeli i Obşie İnteresı, Respublika Armeniya, 5 Eylül 2003.
- “Prezident İrana Poçtil Pomyat Jertv Genoçida Armyan v Turçii”, REGNUM HA, 9 Eylül 2004;
- Petrosyan, N, “Armyano-İranskoe Sotrudničestvo İshkhodit iz İnteressov Regiona”, Azg, 13 Temmuz 2006.
- Rudyan, D, “Çentralnaya Aziya Kak Zona Naçionalnikh İnteressov SŞA”, Bakın: http://iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=12542 sayfasından indirildi.
- Erişim tarihi, 10 Eylül 2003.
- Respublika Armeniya, 18 Eylül 1997.
- Respublika Armeniya, 5 Kasım 1997.
- Respublika Armeniya, 22 Kasım 1997.
- Respublika Armeniya, 9 Ocak 1998.
- “Roukhani: İnan Gotov Sodeystvovat Uregulirovaniyu Karabakhsikogo Konfliktı”, REGNUM HA, 9 Şubat 2005.
- “Serj Sarkisyan: Sotrudničestvo Armeniya-SŞA ne Protivopostavlyayetsya İnteressam İrana”, REGNUM HA, 6 Mart 2006.
- Saruhanyan, S, “Mejdunarodniy Transportniy Koridor “Sever-Yuig” i Rossiysko-İranskıe Otnoşeniya v Transportnoy Sfere”, 21 Dar, 2 (4), Erivan 2004, ss. 74-93
- Sergey Verezemskiy, “Dobro Pojalovat v Kavkazskiy Gazovoy Koridor”, Neft i Kapital, 1997, No: 10. s. 54.
- Soçialno-Ekonomičeskoe Polojenie Respubliki Armeniya v Ocake-Hazirane, Erivan1997, s. 26.
- Ter-Saakian, K, Armenia, Iran Strengthen Ties, Institute for War & Peace Reporting, CRS No. 275, 24 fevral 2005, Bakın: http://iwpr.net/?apc_state=hrufcrs239853&l=en&s=f&o=239854 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 9 Kasım 2007.
- Vermişev, M (1996) “Sostyanie Ekonomiki Armenii”, Dialog, 1996, No: 2, s. 7
- Veliyev, A, ”Treugolnik İzrail-Turçiya-Azerbaydjan: Realnost i Prespektivı”, Central Asia and Caucasus, Bakın: http://www.cac.org/online/2000/journal_rus/cac08_2000/11.veliev.shtml sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 29 Kasım 2003.
- “V Armenii Obespokoeni Potorey Energetičeskoj Nezavisimosti”,

- Bakın:http://www.analitika.az/articles.php?item_id=20061104035815527&sec_id=8 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 11 Nisan 2006.
- “V Sluçae Ataki SŞA na İnan Armeniya ne Smojet Ostavatsya Neytralnoy”, Bakın: http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=news_arm&id=29402 sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 1 Mart 2007.
- “V Tegerane Sostayalas Vstreça Tet-a-Tet Prezidentov Armenii i İrana”, REGNUM HA, 5 Temmuz 2006.
- “Vizit Prezidenta İrana v Armeniyu Pridast Çelostnost Dvustoronnim Otnoşeniyam”, REGNUM HA, 3 Eylül 2004.
- “V Khode Vsego Perioda Karabakhskogo Konflikta İnan Zanimal Proarmyanskuyu Poziçiyi”, Bakın: <http://www.zerkalo.az/new/view.php?category=3#21883> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 29 Mart 2007.
- Velayeti, A.A. (1998) “The Constructive Role of the IR Iran in Maintaining Regional Security”, Amu Darya: The Iranian Journal of Central Asian Studies, 1996, Vol. 1, No. 2. pp. 183-191;
- “Yunanistan’ın Türkiye Odaklı Şer İttifakları”, INAF, 14 Mart 2001; “İnan’ın Kafkaslardaki Emelleri ve İzlediği Politika”, Bakın: <http://www.inaf.gen.tr/~turkish/newslet/tnl024.htm> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 23 Aralık 2007.
- Yernjakian, Arthur “Iran Loses Its Positions At Armenian Market”, Bakın: <http://www.snark.am/partnership-issue1.html> sayfasından indirildi. Erişim tarihi, 12 Mart 2007.
- Washington Times, 1997 14 April.

